

Три

СПАСЕНИЕ

Младият еврейски търговец крачеше бързо в студа по калдаръмената улица. Моше Ешкенази носеше черен кожен куфар, пълен с фини чорапи, фланелено бельо и други фабрични мостри, както обикновено при обиколките си от магазин в магазин в столицата на България – София. Внезапно спря. Точно пред него, досами краката му, лежеше портфейл. В добро състояние, недокоснат, някой току-що го бе изпуснал. Моше спря и го взе. Портфейлът беше пълен с пари – цяло състояние за един еврейски амбулантен търговец, с мъка издържащ семейството си в България в първите месеци на 1943 година. През войната беше станало още по-трудно за мъже като Моше да осигуряват семействата си и за някои от тях би било невъзможно да устоят на изкушението да приберат такава неочаквана находка.

Моше не се колеба и взе единственото възможно решение за него: да занесе портфейла в полицията – най-естественото нещо в света.

В полицейското управление дежурният беше силно изненадан, когато видя търговеца с жълтата звезда да носи претъпкан портфейл с непокътнато съдържание. Консултира се с колегата си и малко след това Моше беше препратен в друго управление, където го въведоха при началника. Той изгледа с любопитство необичайния посетител – Моше стоеше пред него нисък и набит, с черна вълниста коса, тежки вежди и ясен, спокоен поглед. Не след дълго амбулантният търговец и полицейският началник подхванаха разговор, който ги увлече и през следващите дни отношенията им преминаха в приятелство. Дъщерята на Моше, Далия, която израсна с тази история, още не беше родена през 1943. Затова нямаше как да знае за какво точно са си говорили двамата мъже – може би за войната, за съюзяването на

България с нацистите или за отношението към евреите в страната, но в даден момент полицаят решава да разкрие държавна тайна.

– Има план евреите да бъдат депортирани – скоро – казва той на Моше. – Уреди си работите, вземай семейството и бягайте оттук.

Информацията от полицейския началник, макар и недостатъчно подробна, беше дошла от висши български управленчески среди и Моше не чака следващо предупреждение. Брат му Жак вече беше напуснал града и се включи в комунистическата съпротива в планините. Моше нямаше такова намерение, но за няколко дни с жена си Солия събраха багажа и отпътуваха на изток към дома ѝ в Сливен, близо до българския бряг на Черно море [97 км]. Там се надяваха да бъдат в безопасност.

България в началото на 1943 година беше монархия в съюз със силите на Оста. Властта на Хитлер, разпростряла се в Югоизточна Европа, достигна границите на Балканите и отвъд тях, където се намираше царството на Борис III – вклинено между Черно море на изток и Турция и Гърция на юг. През последните две години от управлението на Борис III физически силни евреи като Моше, Жак и братовчедата на Солия, Ицхак Ицхаки, наред с комунистите и дисидентите в страната, прекарваха топлите месеца от годината в трудови лагери, като строяха пътища и ж.п. линии за поддържане на военната машина на Оста.

През 1943 до евреите в България достигнаха слухове за ужасяващи истории в други държави на Европа, които разбуниха духовете. Правата на четиридесет и седемте хиляди български евреи и без това вече бяха ограничени от крути мерки, взети съгласно Нюрнбергските закони на Германия.

Моше, Солия и роднините им не подозираха по онова време, но докато младата двойка пътуваше през българс-

ката Розова долина към планинския град Сливен, една драма тъкмо започваше да се разиграва, драма, която щеше да определи съдбата на българските евреи. През първите дни на март 1943 действията на обикновените граждани и шепа политици и религиозни водачи щяха да променят курса на българската история. В центъра на тази драма бяха семейства като Ешкенази, живеещи в малки еврейски общини из цялата страна. Главните актьори бяха от Кюстендил – ж.п. възел близо до западната граница с Македония, и Пловдив – вторият по големина град в България, където арестите на градските евреи започнаха през една мразовита мартенска утрин.

Малко след полунощ на 9 март 1943, дъщерята на пловдивския равин седеше в стаята си и четеше Джек Лондон. Родителите ѝ бяха заспали и домът бе утихнал.

На врата се позвъни. Сузана Шемуел Бехар вдигна глава от четивото си.

Когато беше в гимназията, Сузана мечтаеше да следва астрономия. Това беше преди животът на българските евреи да се промени; преди баща ѝ да бъде пратен за кратко в затвора, защото е закъснял с десет минути след полицейския час поради участие в погребение.

Сега Сузана беше в редиците на българското антифашистко движение. Членуваше в нелегалния Съюз на младите работници и имаше приятели сред партизанската съпротива – комунисти, бродещи в хапещия студ на Родопите с пет-патронни австрийски револвери. Сузана и приятелките ѝ предпочитаха мисии, свързани с подривна дейност и нанасяне на щети. Когато другарите ѝ подпалиха една кожарска фабрика и саботираха монтажна линия за производство на консерви, предназначени за Германия, Сузана стоеше на пост и следеше да не ги види някой. Нощем ходеше да разлепва антифашистки призови, като „Не на войната!“, „Германците въл!“ или „Искаме работа!“. Такива задачи обикновено се изпълняваха по двойки, които, щом минеше

полиция, започваха да се прегръщат и целуват за прикритие. В къщи Сузана криеше позивите на идеалното място – в библията на баща си.

На прага стоеше Тотка, възпълната съседка на Сузана, която държеше хлебарница. Сузана се разтревожи – съпругът на Тотка беше полицай.

– Върви да събудиш баща си – каза жената.

След минута равинът се появи по долни дрехи с разрошена брада и благ поглед.

– Канят се да арестуват семейството ви – каза жената на полицая. – Дайте ми златото си. Аз ще го пазя и ще ви го върна после.

Баща ѝ отговори:

– Ако имаме злато, ще изгори заедно с нас.

Сузана знаеше какво има предвид баща ѝ. Той ѝ беше разказвал за нацистка Германия.

Час след като Тотка си замина, малко след два сутринта, на врата отново се звънна. Сузана отвори и видя полицай с черни ботуши и синя куртка с блестящи сребристи копчета. Той даде на сем. Бехар тридесет минути да съберат принадлежностите си и да тръгнат пеша към двора на еврейското училище. Там трябваше да чакат за следващо нареждане.

Майката на Сузана изпадна в шок. Не успя да приготви нищо друго, освен две-три връхни дрехи и парче хляб.

Сузана, брат ѝ и родителите ѝ се потътриха по тясна уличка в сърцето на еврейския квартал на Пловдив, покрай къщата на приятелката на Сузана, Естрела, и дома на Бенвенисти. От едната им страна вървеше униформеният полицай, а от другата цивилен офицер. Стъпките им отекваха в тишината. Сузана погледна към небето да види Голямата и Малката мечка – високо в ясното нощно небе. Майка изказваше гласно тревогите си за двете сестри на Сузана в столицата; те нямаше да разберат какво се е случило. Сузана почти не чуваше думите ѝ. Мислеше си за това, което

баща ѝ каза, като излизаха от къщата: „При първи сгоден случай, беше казал равинът, гледай да избягаш”.

Семейство Бехар стигнаха до павирания булевард „Руски“. Там, по една случайност, срещнаха прислужника на православния епископ на Пловдив, забързан към църквата да запали печката. Беше малко преди три рано сутринта.

– Къде сте повели семейството си по това време? – попита той равина.

– Моля те, иди събуди митрополит Кирил – на пресескулки отговори Бенджамин Бехар. – Кажи му, че пловдивският равин е арестуван заедно с цялото си семейство и е задържан в еврейското училище. Предполагам, че скоро ще пристигнат и други еврейски семейства.

Прислужникът веднага хукна и полите на дрехата му се развяха след него. На Сузана ѝ стори, като че ли не просто тича, а лети.

Същия ден няколко часа по-късно, на изток, в планинския град Сливен Моше и Солия чакаха безмълвни и уплашени. Моше се беше надявал, че предупреждението на полицейския началник, с когото се сприятелиха в София, ще му помогне да намери тихо убежище при семейството на Солия. Тези надежди бяха попарени, когато семейството получи писмо от българските власти, в което се казваше, че семейството на Солия трябва да се запаси с двадесет килограма храна и дрехи и да бъде готово за пътуване. Закъде, не се знаеше, но Солия, която беше чула за зверствата другаде в Европа, нямаше илюзии. Години по-късно, разказвайки за събитията на дъщеря си Далия, тя ясно си спомня усещането – това е краят.

Стотици еврейски семейства от Сливен, Пловдив и други български градове бяха получили подобни нареждания. На 9 март 1943 изглеждаше, че съдбата на Ешкенази, Бехар и на всички български евреи ще бъде същата като

тази на останалите европейски евреи. Наистина, пътят изглеждаше ясен през последните две години, откакто наложиха анти-еврейските закони и България се съюзи с Хитлер.

През 1941 цар Борис III, след неуспешни опити да запази неутралитет през Втората световна война, в крайна сметка се присъединява към силите на Оста. Това отклонява германската окупация, но налага профашистко правителство. Точно тези от българите, които най-много мразят евреите, са поставени на отговорни длъжности и натоварени с грижа за съдбата им. Ключова фигура е Александър Белев, бивш член на организацията Ратничество за напредък на българщината или накратко Ратници. Белев е считан за главен авторитет по „Еврейския въпрос“ в България. Той е карал стаж в Берлин, където изучава закона от 1935 за защита на германската кръв и германската чест, както и другите Нюрнбергски расови закони, в резултат от които в България през 1941 е приет Закон за защита на нацията.

С този закон официално се поставя началото на преследванията на евреите, като правата им са сведени до тези на евреите в Германия. Надписи „Еврейско жилище“ са поставени върху всеки еврейски дом. Евреите са задължени стриктно да спазват полицейски час, не им се разрешава да участват в политически партии или професионални организации. Няма право да се женят за неевреи, да влизат в противобомбени убежища, да притежават коли, телефони и радиоапарати. Винаги трябва да носят жълтата звезда.

Братовчедът на Солия Ешкенази Ицхак Ицхаки – здрав, двадесетгодишен хубавец, беше изпратен в трудов лагер на сръбската граница. Там получаваше дневен порцион от бобена чорба и от време на време по някой колбас, хляб или кашкавал, внесени от роднини, дошли на посещение, или дадени от местни жители като възнаграждение за медицински съвети от еврейски лекари-лагерници. „Лагерниците и селяните, спомня си Ицхаки, деляха храната с охраната“. Лагерниците прекарваха дните си в трошене

на камъни, а нощем пишеха писма на роднините си на светлината на газови лампи. През студените месеци не достигаха топли дрехи; поради примитивните условия и ограничения достъп до лекарства болестите се разпространяваха бързо. Веднъж, по време на епидемия от малария, лагерниците изпробваха средство от народната медицина – пиеха кръв от костенурки, хванати край лагера, след което животните се изпичаха на огън. „В онези условия печените костенурки бяха деликатес!“ припомня си Ицхаки. През пролетта лагерниците организираха представление – оперетата „Хубавата Елена“ от Офенбах. „Командирът на лагера, българин, горд от талантите в лагера, покани много офицери на представлението“, спомня си Ицхаки. „В сравнение със ставащото в Европа, ние направо имахме късмет“.

Понякога отношението към лагерниците беше сурово – Ицхак веднъж беше заплашен с разстрел, след като другарите му без да искат подпалиха една палатка, но България наистина беше различна от останалата Европа. При всичките действия, насочени към унищожаване на евреите, съществуваха и противодействия. Според патриотите в страната, на профашистките закони трябваше да се даде отпор, защото влизаха в разрез с българската история и идентичност.

През 1492, когато евреите са изгонени от Испания, турският султан в Истанбул изпраща кораби до испанското пристанище Кадис и докарва хиляди евреи в империята си. „Казват, че Фердинанд Испански е мъдър човек, но той е глупак, заявява султан Баязид II. Защото събира съкровището си и го изпраща цялото на мен“. Евреите скоро се разселват из цялата Отоманска империя, включително в България. Там, в скромни общини, където се движат каруци, теглени от коне и животът е тих и спокоен, те се сблъскват с много по-малко антисемитизъм и в много по-мека форма, отколкото навсякъде другаде в Европа. Когато българите воюват за независимост през 1870-те, евреите се

бият рамо до рамо със сънародниците си за отхвърляне на турското иго; евреи от Пловдив приютяват героя на българското революционно движение – Васил Левски. Левски, така да се каже българският Джордж Вашингтон, очертава визията за демократична България по следния начин: „братство и пълно равенство между всички народи – българи, турци, евреи и прочие ще бъдат равни във всяко отношение ...“. Тези думи по-късно залягат в конституцията на България от 1879 година, считана за една от най-прогресивните за времето си в Европа.

Шест десетилетия по-късно, когато Александър Белев активно подпомага създаването на анти-еврейски закони от профашистко правителство на цар Борис III, протестни декларации заливат страната. Писма и телеграми се изпращат до царя, парламента и премиера от лекари, политици, интелектуалци, шивачи, техници, общари, работници от тютюневи фабрики, улични продавачи и Българската православна църква.

„Ние, група работници от хранителната промишленост в Пловдив, сме потресени от съществуването на такъв реакционен закон, който ще доведе единствено до разделяне на народа ...“

„Ние, текстилните работници, които работим рамо до рамо с работници евреи, като произвеждаме стоки за българския народ и заедно преживяваме житейските трудности, издигаме глас на протест срещу Закона за защита на нацията, който е насочен срещу интересите на българското работничество...“

„Не разбираме кой ще спечели от приложението на Закона за защита на нацията. Със сигурност – не и ние, българските занаятчии. Протестираме срещу нарушението на традициите...“

„Ние, сладкарите от Пловдив, изразяваме дълбокото си възмущение... този закон влиза в крещящо противоречи с

разбирането за демокрация, което винаги е било част от душевността на българския народ“.

Българската комунистическа партия чрез нелегалните си вестници и радиостанции многократно заклеява новоприетия закон. „Съдбата на 50 000 евреи, пише в позив, разпространяван от комунистите, е неразривно свързана със съдбата на нашия народ“.

Бивши правителствени министри също изпращат писмо до парламента:

„Бедна Българийо! Ние сме седем милиона и при все това ни е страх от 45 000 евреи, които не заемат отговорни позиции на национално ниво, та да е необходимо да приемаме изключителни закони, за да се защитим от тях. И сега какво?... Господа! Вземете решение! Ще застанете ли зад Конституцията на България в защита на свободата или ще марширувате в крак с политическите наемници, опозорявайки себе си и съсипвайки живота в страната и бъдещето на народа? В градове и села всички казват едно и също: „Ако Левски... беше жив днес... би ни преследвал и разобличавал, за да ни накара да разберем идеите му и точно какво всъщност представлява свободата, в името на която той загина за България...“

Протестите срещу закона служат като предупреждение към българските власти – от царя до профашистките функционери, отговарящи за „еврейския въпрос“ – лошото отношение към българските евреи няма да мине незабелязано. Това кара Белев, най-ревностният слуга на нацистките идеали, да работи възможно най-бързо и безшумно.

През октомври 1942 нацистките власти в Берлин изпращат съобщение до службите си в София: „Моля, обърнете се към българското правителство и обсъдете въпроса за евакуация на евреите съгласно новите български

разпоредби... Готови сме да приемем тези евреи“.

Като комисар по еврейските въпроси, Белев има правомощията да организира „депортирането на евреите към провинцията или извън царството“. Финансирането на акцията трябва да бъде главно от замразени еврейски авоари.

През януари 1943 представителят на Райха по еврейските въпроси в Париж – Теодор Данекер, пристига в София, за да работи с Белев по „евакуацията“ на двадесет хиляди евреи от българските територии. Това трябва да бъде първата от няколко депортации. Следващия месец двамата подписват Споразумението Данекер-Белев, в което посочват ж.п. гарите („в Скопие: 5 000 с шест влака... в Дупница: 3 000 с три влака...“), сроковете („Евреите от Скопие и Битоля ще бъдат депортирани след 15 април 1943...“), изключенията („Евреите със заразни заболявания няма да бъдат включени...“), охраната, заплащането, графициите и клауза за необратимост: „В никакъв случай българското правителство няма да изисква връщане на депортираните евреи“.

В споразумението е договорено всичките 20 000 евреи да бъдат от „новите предели“ – Македония и Беломорска Тракия, които са окупирани от България с разрешението на Германия. Но Белев и Данекер много добре знаят, че в тези територии няма толкова много евреи; най-малко 7 500 трябва да дойдат от „стара България“, такива като семействата Ешкенази, Бехар и други евреи, които много скоро получават нареждания от властите.

На 22 февруари, същия ден, в който Белев подписва споразумението с Германия, от кабинета му е изпратен меморандум до двадесет и един регионални представители на комисариата по еврейските въпроси. „Частно. Изключително поверително“, започва меморандумът.

„В срок от 24 часа след получаването на настоящето, моля да представите пред Комисариата списък на всички

евреи от града, които са заможни, известни и считани за обществени фигури. Моля, включете в списъците евреите, които се проявяват като лидери сред общините си и поддържат еврейския дух сред местната еврейска община, или са изказвали противодържавни идеи или настроения...”

На следващия ден Белев замина за „новите предели“, очевидно уверен, че депортацията на евреите от „стара България“ е уредена. Ключът, мислеше си той, е секретността. „Депортацията“, както беше изтъкнал в меморандум до Петър Габровски, вътрешния министър, „трябва да се пази в строга тайна“.

Но още докато Белев пътуваше на юг, за да ръководи депортирането на евреите от Македония и Беломорска Тракия, строго секретният му план се беше пропукал и информацията вече изтичаше.

През последните на февруари, горе-долу по времето, когато софийският полицейски началник разкри пред Моше Ешкенази плановете за депортация, една млада българска функционерка реши, че не е в състояние да опази смущаващата тайна. Лиляна Паница се свърза с приятел-евреин и на тайна среща му каза за плановете да се депортират евреите от Македония. Информацията ѝ беше надеждна и тя я разкри, поемайки голям риск – г-ца Паница беше секретарка, а според някои и любовница на Александър Белев.

Приблизително по същото време при случайна среща на улицата с познат евреин, един софийски оптик предложи, срещу заплащане, да разкрие друга жизненоважна информация. Оптикът получи подкуп и бързо издаде правителствените планове да се депортират българските евреи. Този оптик имаше откъде да научи истината – беше шурей или зет на Петър Габровски, вътрешния министър и бивш член на Ратниците, българската фашистка организация.

Оптикът беше израсъл в Кюстендил, тихо планинско градче, заобиколено с овощни градини и пшенични ниви не-

далеч от границата с Македония. През следващите няколко дни тази „кошница с плодове“ на България, с нейните красиви сенчести улици, улични продавачи на захаросани ябълки и череши на пръчка, семейни гостилници, където сервираха агнешка чорба и българско вино, щеше да стане бойното поле, на което да се реши бъдещето на българските евреи.

Страх от предстояща катастрофа обхвана Кюстендил. Собственикът на местна стъklarска фабрика предаде слуховете за депортация; той често имаше работа с германци, така че информацията изглежда беше от първа ръка. Един македонски лидер също беше научил тайната, вероятно по време на вечеря в дома на Александър Белев, и веднага предупреди еврейските си приятели. Областният управител на Кюстендил, въпреки официалния си пост и репутация на подкупна личност, също не остана встрани – щом научи за плановете директно от комисариата на Белев, предупреди известен евреин-фармацевт – Самуел Барух.

Скоро буквално не остана евреин в Кюстендил, който да не знае за тайните плановете на Белев. Тръгнаха ужасяващи слухове – тютюневият склад на Фернандес близо до гарата е разчистен, за да бъдат затворени евреите в него. В кабинета на Белев имаше списък с имена и семействата започнаха да правят предположения кой е в него и кой не. Говореше се, че в съседните градове вече са приготвени дълги редици от фургони.

В първите дни на март, местните жители забелязаха влакове от Тракия, минаващи край Кюстендил. Те бяха претъпкани с евреи, плачещи и молящи за храна. Потресени местни жители и евреи, интернирани в близките трудови лагери, тичаха редом с влаковете и се мъчеха да хвърлят хляб във вагоните, докато влаковете преминаваха. Подобни сцени бяха наблюдавани от митрополит Стефан, главата на националната православна църква. „Това, което видях, надми-

на представите ми за ужас и безчовечност, писа митрополитът. В товарни вагони имаше млади и стари, болни и здрави, майки с пеленачета и бременни жени, наблъскани като сардини, едва държащи се на крака; те отчаяно викаха за помощ, за милост, за вода и въздух, за капчица човещина“. Стефан изпрати телеграма до премиера с молба да не изпраща тези евреи в Полша – „име със зловещо звучене, дори за ушите на малките деца“.

В Кюстендил с разпространяване на слухове за нови депортации от Македония и Тракия, евреите започнаха да губят самообладание. Млада жена на име Мати занесе семейния си албум в дома на близка приятелка, нееврейка – Вела. Вела беше другарка по борба срещу фашисткото правителство; както и Сузана Бехар, дъщерята на равина в Пловдив, двете приятелки участваха в съпротивата и оказваха подкрепа на партизаните, борещи се в южните планини близо до Гърция. Мати носеше малка черна торбичка, изработена от коприна, на врата си. Вътре държеше къдрици коса от майка си, баща си и сестра си – спомени в случай, че семейството бъдеше разделено.

Мати плачеше.

– Вела – каза тя, – ако имам късмет да се върна, ще си взема албума. Ако ли не, моля те, запази го като спомен от мен. – Тя погледна приятелката си с особен поглед: – Като си купиш сапун от Полша, моля те, измий лицето си. Той може да е направен от мен. Така ще те докосна отново.

На 6 март евреите от Кюстендил бяха мобилизирани. На този ден фармацевтът Самуел Барух, уведоми за депортацията брат си Яко от София. Яко имаше връзки в столицата и задейства познатите си из министерствата и в Народното събрание. След редица неуспешни и безплодни срещи, се обади на своя бивш съученик, Димитър Пешев, заместник-председател на Народното събрание. Пешев беше израсъл в Кюстендил и макар да бе гласувал Закона за защита на нацията, личните му контакти с евреите бяха добри.

Поддържаше приятелство с брата на Яко, фармацевта Самуел, и беше прекарал много часове с него в Кюстендил на узо и баклава в местните кафенета и на баня в градските минерални къпални. Сестрата на Пешев беше „млечна сестра“ на сестрата на Яко – те кърмеха взаимно бебетата си. Сега Яко почувства, че трябва да се обърне към Пешев; беше изчерпал другите възможности. Яко имаше стратегически план за работа с Пешев. Беше научил, че в закона се споменаваха само евреите от „новоосвободените територии“ като цел на първата част от депортацията. Колкото и ужасно да изглеждаше това, то можеше да се окаже вратичката, която да спаси евреите от „стара България“.

Същия ден Владимир Куртев, македонският лидер, пристигна в Кюстендил със смразяващи подробности, събрани от разговори в София. Той каза на еврейските си приятели, че влаковете вече пристигат и че всички евреи от Кюстендил ще бъдат депортирани в Полша.

Евреите от града започнаха да събират пари. Може би Любен Милтенов, областния управител, ще упълномощи делегация до София. Евреите нямаха право да пътуват без специални разрешителни, а делегацията трябваше да отиде в столицата, за да се срещне с Пешев и други хора от Народното събрание. Ситуацията беше деликатна – макар че Милтенов беше предупредил еврейския фармацевт Самуел Барух за планове по депортация, той имаше репутацията на корумпиран политик. Областният управител трябваше да бъде „убеден“ да издаде разрешителни за пътуване.

Евреите от целия град изпразваха джобовете си. Парите се събираха в един еврейски дом в центъра на града, където беше сформирана специална група за целта. Тази група избра Виолета Конфорти, млада жена, наскоро дошла от София с тригодишната си дъщеря, да занесе парите на Милтенов. Част от събраните пари бяха запазени за още подкупи и за пътни разноски.

Банкнотите, несгънати, гладки и подредени на

купчинки, бяха поставени в голяма платнена торба. Виолета никога не беше виждала толкова много пари в брой и още по-малко – в пазарска торба. Тя премина в студеното, ясно утро късото разстояние до кабинета на Милтенов, замислена за съпруга си в далечен трудов лагер. С влизането си в кабинета на Милтенов, спомня си тя, „аз му дадох торбата“. „Беше ми казано, че той ще издаде разрешителните. Попитам, къде са документите?“

– Не мога да ви издам документи – каза Милтенов.

– Тогава ми върнете парите – каза Виолета на управителя.

– Не, няма да ги върна – отговори той. – Моля, напуснете кабинета.

Младата жена с жълтата звезда се изправи и излезе от кабинета. Върна се разтреперана в дома си – без пари и без документи. Нямаше да има еврейска делегация до столицата. В този момент, спомня си тя, повечето евреи в Кюстендил започнаха да губят надежда; и в същото време някои от другите жители на Кюстендил създадоха свой собствен план.

Асен Суйчмезов беше израсъл сред евреи. Едър мъж, може би към метър и деветдесет, с огромен апетит, той обичаше да яде кебап и агнешка чорба в еврейската гостилница срещу магазина за кожени изделия. Той даже говореше ладино, юдео-испански език, наследен от сефардските евреи и сега, 450 години по-късно, все още майчин език на много от балканските евреи.

В първите дни на войната Суйчмезов беше пътувал до Македония по работа. Там, в Скопие, видя как се разпродаваше еврейско имущество. Собствениците бяха депортирани в Полша. Суйчмезов беше потресен. През март чу историята за тютюневия склад, в който щели да затварят евреите от Кюстендил. Петнадесет-двадесет пъти на ден разтревожени приятели евреи го питаха верни ли са слухо-

вете, че се чакали огромни казани за супа, от които щели да хранят събраните евреи, преди да ги натоварят на влаковете. Суйчмезов не намираше начин да ги успокои.

Някои от еврейските му приятели минаваха край магазина му и казваха: „Сбогом, Асене! Едва ли някога ще се видим пак!” Други отказваха да приемат без съпротива съдбата си и агитираха симпатизиращия им бизнесмен да отпътува за София и да се срещне с Димитър Пешев в Народното събрание като техен представител. Суйчмезов се съгласи. „Бях дал дума пред евреите, че ще ги защитя, пише той след години. И нямаше да се отметна”.

В ранната вечер на 8 март Суйчмезов и още трима други мъже потеглиха за София. Вместо делегация от четирисет човека, заминаваха общо четирима – цялата делегация от Кюстендил до Народното събрание и заместник-председателя му Димитър Пешев.

Когато четиримата пристигнаха на кюстендилската гара – жълта тухлена сграда с широк павиран перон, видяха дълги редици товарни вагони, приготвени за депортацията на евреите. Крайната спирка, както щяха да научат покъсно, щеше да бъде лагерът на смъртта Треблинка.

Като се приближиха до перона, мъжете забелязаха сновящи полицаи и им хрумна, че някой може да е уведомил властите за пътуването им до Народното събрание и че може да им попречат да се качат на влака за София. Те бързо се качиха на един файтон и отпътуваха за Копиловци, следващата гара по линията. От там четиримата взеха влака и заминаха на север към столицата за срещата си с Димитър Пешев.

Почти по същото време, може би същата мартенска вечер през 1943, Моше и Солия седяха и чакаха родителите ѝ в дома им в Сливен. Те не знаеха какво да опаковат, за какво

да говорят, как да чакат, как дори да се питат къде отиват. Моше и Солия се бяха оженили преди три години със семпла церемония в софийската синагога. Солия беше разпуснала гарвановочерната си коса върху раменете ѝ; Моше – притеснен, сериозен, застанал вдървено в костюма си, носеше тежестта на отговорността върху своите рамене. Младата двойка се беше изправила пред равина и свещената арка. Сватбата им се беше състояла само седмици преди да се приемат антиеврейските мерки и Моше да бъде изпратен в трудовите лагери. Сега, в тази мартенска вечер на 1943 в Сливен, точно отвъд Розовата долина, семейството седеше в тишина.

На шестдесет мили южно оттам, малко преди 3 часа през нощта, равин Бехар водеше семейството си по булевард Руски към еврейското училище в Пловдив. Улиците бяха пусати. Не след дълго се провидя училището с черната си желязна ограда, ограждаща празния двор. Равин Бехар и съпругата му минаха през портала, следвани от Сузана, брат ѝ и двамата полицаи. Семейството прекара първия студен час само на двора. След това, точно както равинът беше предсказал, и други еврейски семейства заприиха, носейки в ръце дрехи, одеяла, кашкавал и кръгли самуни черен български хляб.

Малко преди разсъмване прислужникът на митрополит Кирил се върна, за да съобщи, че митрополитът е предприел мерки. Кирил беше изпратил телеграма до цар Борис III, в която го молеше „в божие име да има милост към тези нещастни хора“. Митрополитът беше изпратил съобщение и до началника на полицията, „че аз, който досега винаги съм бил лоялен към правителството, сега си запазвам правото да действам свободно по този въпрос и да се подчинявам единствено на заповедите на съвестта си“.

Към настоящия момент, пресмяташе Кирил, „между 1 500 и 1 600 евреи“ са се събрали в двора на еврейското училище в Пловдив. Други жители на Пловдив бяха научи-

ли за случилото се и започваха да се събират извън училището на протест; сега и от двете страни на оградата имаше тълпи народ. „Обществеността посреща нареждането с голямо възмущение“, докладва Кирил.

Един свидетел по-късно си спомня, че самият Кирил се появява в еврейското училище през онова утро и казва: „Чада мои, аз няма да позволя това да ви се случи. На релсите ще легна, но няма да ви пусна“.

Сузана не си спомня точно това, но пази спомен как се измъкнали навън с нейна приятелка през една разхлабена дъска на външната тоалетна в училищния двор, за да обмислят план за бягство – при сгоден случай тя можеше да изтича при партизаните и да бъде отведена от тях в Родопите. После се върна на двора, за да уведоми баща си за този план. Ако депортацията се окажеше неизбежна, разбраха се равинът и дъщеря му, Сузана щеше да избяга и да премине на страната на въоръжената съпротива срещу профашистката монархия. Братът на Моше, Жак, вече беше там.

В Кюстендил междувременно градските евреи тревожно очакваха новини от делегацията, която беше заминала за столицата, за да се срещне с Димитър Пешев, заместник-председателя на Народното събрание.

Димитър Пешев имаше слабост към елегантни костюми, скроени точно по набитата му фигура; неизменно от джоба на гърдите му се подаваше триъгълното крайче на кърпичка. Носеше бутонели, а косата му беше грижливо сресана назад с брилянтин.

Пешев живееше сам в стая на третия етаж над апартамента на сестра си в София. Обичаше играта на табла и книгите на Волтер. Често слизаше на долния етаж с мека шапка на глава и закопчан догоре костюм, за да се види с двете си племеннички. Появявайки се на вратата в своите рокли с дантели по ръбовете и официални обувки, те хващаха вуйчо си за ръка и отиваха заедно в близката сладкарница.

Димитър Пешев беше прекарал немалко време в мечти за „национални идеали и универсални човешки ценности за чистота и святост“. Вярваше в парламентарната демокрация. Считааше българските нацисти за имитатори, „повтарящи заучени лозунги“ и маршируващи в кафявите си униформи като актьори в „гротесков и жалък пасквил“.

И все пак Пешев беше заместник-председател в Народното събрание на едно профашистко правителство, наложено от цар Борис III. Младият адвокат бе загубил социалистическите си илюзии, след като видя грубото управление на един селски режим. Гледаше на служебното си положение като на част от геополитическите реалности в Европа. Свързвайки бъдещето си с това на царя и с минаването на България на страната на нацистите, Пешев търсеше гаранции за националния суверенитет на България. Връзката на страната с Германия беше някак си случайна; просто начин да се избегне окупацията, а междувременно родината дори бе успяла да си възвърне стари територии.

Както и царят, Пешев вярваше, че при това опасно лавиране, външната политика на страната изискваше само да се преструват на съгласни с Хитлер. Години по-късно Пешев ще си спомни как е гласувал в полза на Закона за защита на нацията и ще напише: „Тази жертва беше направена по-поносима от знанието, че мерките против евреите, макар и болезнени, бяха все пак временни и нямаше да бъдат доведени до край“. Сега в ръцете на този мъж, повече от всеки друг, лежеше съдбата на българските евреи.

Сутринта на 9 март Асен Суйчмезов влезе в телефонна кабина пред магазин за шапки на една софийска улица и се обади в дома на Димитър Пешев. Суйчмезов и тримата му спътници бяха пристигнали от Кюстендил предната вечер. Пешев покани мъжете в къщата си, където Суйчмезов изложи случая с Кюстендил, говорейки през сълзи за дългите редици влакови вагони на гарата.

По време на няколко предишни събрания през последните седмици заместник председателят на Народното събрание на България беше отделил доста време и енергия в обяснения, че няма никакви планове за депортация на евреи. Ако имаше, беше уверявал Димитър Пешев разтревожени посетители, той положително щеше да знае. Към 9 март, обаче, когато Суйчмезов и другите се появиха пред него, Пешев вече беше започнал да проучва слуховете. Беше дочул за депортацията от близък познат евреин от Кюстендил. Беше слушал колега от Народното събрание да описва покъртителни истории от Македония: „стари хора, мъже, жени и деца, понесли личните си вещи, съсипани, отчаяни, безсилни хора, молещи за помощ, тътрещи се към неизвестността... за която можеше само да се гадае, към ориста си, извикваща най-тъмните им страхове“.

В дните точно преди Суйчмезов и другите да пристигнат, Пешев беше разбрал, че слуховете, които се носеха, са верни. В този момент Димитър Пешев – роялист и ръководна фигура в едно Народното събрание, което беше подписало съглашение с нацистите, политик, гласувал за строги мерки срещу българските евреи – беше изправен пред избор. Това може би беше най-важният момент в сложния и крехък разказ, който щеше да направи българската история завинаги различна от останалата Европа.

„Не мога да остана безучастен, реши Димитър Пешев. Моята съвест и разбирането на сериозните последици както за засегнатите хора, така и за страната ми, не ми позволяват това“. Точно в този момент той взема решението да направи всичко по силите си, за да осуети изпълнението на един план, който щеше да компрометира България в очите на света и да я жигоса с клеймото на срам, какъвто тази страна не заслужаваше.

Пешев предложи на мъжете да се срещнат в кабинета му в Народното събрание същия следобед в 3 часа. Трябваше на всяка цена да се срещнат с министър-председателя.

Мъжете се срещнаха отново следобед в сградата на Народното събрание. Министър-председателят обаче отказа да се срещне с Пешев и делегацията от Кюстендил. Заповедта за депортация оставаше в сила. Сега вече беше късния следобед на 9 март; часът за депортация наближаваше. При малкото останали възможности, Пешев изигра най-силната си останала карта. Поиска среща с вътрешния министър, Петър Габровски.

След няколко минути Пешев, Суйчмезов и още осем души – между които колеги от Народното събрание, за които се говореше, че са и еврейски лидери в София – влязоха в кабинета на Габровски. Мъжете разказаха на министъра какво става в Кюстендил. Габровски отрече да е чувал за това, което знаеха. Пешев обаче ще си спомни след време, че министърът изглеждал напрегнат и нервен. Мъжете бяха настоятелни, но Габровски упорито отказваше да признае, че има някакви сведения за депортацията. В този момент един от делегатите попита за Споразумението Денекер-Белев – българо-германския документ, в който подробно се излагаха секретни планове, чак до вагоните и центровете за депортация. Как е възможно, искаха да знаят делегатите, министърът на вътрешните работи да не знае нищо за това?

Габровски се оказа в капана на собственото си отричане. Или си нямаше на представа какво става в собственото му министерство или, много по-вероятно, лъжеше. Или, както ще си спомни по-късно Пешев, „говореше баналности, сякаш се опитваше да се измъкне от неудобното положение...“

Беше късен следобед. След малко повече от час Народното събрание щеше да се събере на вечерно заседание. Пешев и колегите му дадоха да се разбере, че са готови да използват заседанието, за да разобличат тайната депортация; ако това се случеше, щеше да избухне държавен скандал. Тук беше съществената разлика между европейските страни, окупирани от нацистите, и псевдо-суде-

ренната България: в нея все пак оставаше някакво пространство за маневриране. Несъгласните не се разстрелваха на място.

Пешев и другите чакаха отговор от вътрешния министър. Най-накрая Габровски се изправи и напусна кабинета – може би за да говори с министър-председателя. Когато се върна, съобщи, че заповедта за депортация не може да бъде отменена, но че изпълнението ѝ може да се отложи – временно. Пешев повика Милтенов, управителя на Кюстендил, и му каза за отлагането. Останалите представители започнаха да се обаждат до околиците си и настояваха Габровски също да се обади лично. Вътрешният министър нареди на секретарката си да изпрати телеграми до всички български градове, където трябваше да има депортация.

Има доказателства, предполагащи, че цар Борис III е одобрил отлагането. В документ от служител на Гестапо в София до немските власти в Берлин решението за отлагане на депортациите се обяснява с влияние от „най-високо ниво“. И все пак Габровски – а следователно, може би и Борис – настояваха отлагането да бъде само временно. Борис беше непреклонен по въпроса за 11 300 евреи от „новите предели“ на Македония и Тракия. Тяхната депортация трябваше да продължи. И докато царят очевидно беше съгласен, поне временно, да даде шанс на 47 000 евреи да живеят, евреите от Македония и Тракия загиваха под погледа му.

Скоро след срещата с Габровски, в коридора пред кабинета на вътрешния министър, Пешев се обърна към собственика на магазин за кожени изделия в Кюстендил.

– Суйчмезов, дай да ти стисна ръката – каза Пешев. – Депортацията на евреите е спряна. Обади се веднага в Кюстендил да им съобщиш новината.

Суйчмезов излезе от Народното събрание заедно с

останалите членове на делегацията. На задния вход срещнаха група евреи, събрали се край вратата.

– Бог да те благослови, Асене! – възкликна млад мъж от Кюстендил. Малко след това, докато вървяха към близкия магазин, за да се обадят до Кюстендил, още един мъж се доближи. Името му беше полковник Аврам Таджер, евреин ветеран от две войни, който беше изключен от Съюза на запасните офицери след приемането на Закона за защита на Нацията.

– Кой от вас е Асен Суйчмезов? – попита полковникът. Суйчмезов се обади; полковник Таджер стисна ръката на кожаря и се разплака. – Дойдох да стисна ръката ви – обясни ветеранът. – Браво на куража ви!

Дворът на еврейското училище и съседния физкултурен салон бяха препълнени със стотици евреи, заобиколени от картонени куфари и платнени торби, натъпкани с дрехи. Беше късния следобед на 10 март; заповедта за отлагане на депортацията още не беше получена от властите. Тълпи от хора стояха извън оградата и викаха да пуснат евреите.

Години по-късно Сузана Бехар си спомня ужаса, който е изпитала, когато някакъв полицаи им извиква да пазят тишина, за да чуят важно съобщение. Нареджат им всички да застанат в редици. Сузана решава, че това е моментът да избяга при партизаните; депортацията вече започвала.

Вместо тава, полицаят им казва да се приберат по домовете си.

Физическото усещане на облекчение – за семейство Бехар в училищния двор, Барух и Конфорти в Кюстендил и Ешкенази, чакащи новини в Сливен – ще бъде описано шестдесет години по-късно като нещо, за което няма думи.

Следобеда евреите от Пловдив се прибраха. Много от тях установиха, че домовете им, оставени отключени в бързината, са непокътнати – наглеждани от разтревожени съседи.

Късно следобед митрополит Кирил посети равина в къщата му. Сузана си го спомня с калимявка и бастун със сребърна дръжка как прегръща един по един членовете на семейството, преди да се оттегли на частен разговор с баща ѝ в домашния му кабинет. Докато вървяха към кабинета, митрополитът се спря и изгледа децата на равина.

– Цялата българска православна църква – обеща той, – ще застане зад евреите.

Така и стана през следващите месеци. Митрополит Стефан, най-висшият религиозен водач в страната, се обърна с настойчива молба към цар Борис „да покаже състрадание и разбиране“ от високия пост, на който се намира и „да защити правото на свобода и човешко достойнство, което българският народ винаги е отстоявал по традиция и темперамент... Сълзите на тези български граждани от еврейски произход, на които се отказват всякакви права, настояваше митрополит Стефан, са законен протест срещу несправедливостта, извършвана спрямо тях“.

Димитър Пешев, от своя страна, разбираше, че властите все още възнамеряваха да осъществят депортацията. Може би, мислеше си той, едно обществено разобличаване би имало възпиращ ефект върху правителството. До 17 март Пешев успя да събере четиридесет и три подписа под протестно писмо до министър-председателя. „Ние не можем да повярваме, че депортацията на тези хора извън България, както твърдят зловередни слухове, е планирана от българското правителство, гласеше писмото. Такива мерки са неприемливи не само защото български граждани не могат да бъдат изгонени извън България, но и защото това би било истинско бедствие със злокобни последици за страната. Това би нанесло незаслужено петно върху честта на България...“

Общественото порицание, организирано от Пешев срещу собственото му правителство, е безпрецедентно. Той,

който е член на профашисткото мнозинство и поддръжник на царя и министър-председателя, точно наред войната се изправя в защита на едно малцинство, срещу правителствените планове за депортация. Пешев ще плати за акцията си. След броени дни министър-председателят ще го отстранява от поста му на заместник-председател в Народното събрание. Димитър Пешев никога вече няма да заеме обществен пост.

През цялата пролет на 1943, тъй като нацистите продължиха своя натиск върху царя, Белев кроеше нови планове за депортация – този път евреите трябваше да бъдат превозени с баржи по Дунава – северната граница на страната. Но в крайна сметка, виждайки отслабването на Германия след битката край Сталинград и предвиждайки евентуалното идване на Русия и западните ѝ съюзници в България, царят се отказа от планове за депортация. Вместо това в последните дни на май изсели всички евреи от София разпръснато из провинцията и подсили работната ръка в трудовите лагери. Чрез тази стратегия се надяваше да запази благоразположението на нацистите; и тя наистина свърши работа; скоро Третият райх щеше да бъде твърде разтревожен от много други неща и нямаше да му е до четиридесет и седемте хиляди български евреи.

На 7 юни 1943 година, месеци след българската драма, разиграла се в училищния двор, гарата, Народното събрание и по улиците, немският посланик в България изпрати доклад до Външното министерство в Берлин. „Аз съм твърдо убеден, че министър-председателят и правителството желаят и се стремят към окончателно и радикално решение на еврейския проблем, писа Адолф Бекерле. Обаче усилията им се сблъскват с менталитета на българите, на които им липсва идеологическото просветление, което имаме ние“.

Всъщност капитулацията на цар Борис пред такава „идеологическо просветление“ беше струвало живота на по-

вече от 11 300 евреи от анексираните български територии, така наречените „нови предели“ на Македония и Беломорска Тракия. Без изключение те биват унищожени.

Но е вярно също така и че в този решителен момент обикновените хора в Кюстендил, Пловдив, София и из цялата страна застанаха на страната на евреите. В резултат на това, цялото еврейско население на една държава беше спасено от газовите камери на Треблинка.

И ето как Моше и Солия Ешкенази, когато войната свърши, започнаха да събират парчетата на живота си. Седем години след брака им Солия забременя и на 2 декември 1947 роди момиченце в столицата на България; нарекоха детето Дейзи. (По-късно промениха името на Далия).

Нито едно от тези събития нямаше да се случи без наличието на това, което българо-френският интелектуалец Цветан Тодоров нарича „крехкостта на добротата“ – сложната, деликатна, невидима плетеница на човешкото действие и исторически събития. Ако Лиляна Паница и останалите не бяха издали пред еврейските си приятели; ако Асен Суйчмезов и делегацията от Кюстендил не се бяха качили на влака за София през нощта на 8 март; ако митрополитите Стефан и Кирил бяха последвали примера на европейската католическа църква и отказали да говорят в защита на евреите; ако стотина други неща не се бяха случили или бяха протекли различно, планове за депортация може би щяха да се осъществят и четиридесет и седем хиляди български евреи, между които Моше и Солия Ешкенази, щяха да загинат в Треблинка, а Далия никога нямаше да бъде родена.

Но Далия се роди в студената декемврийска утрин в София. И, както и десетки хиляди други български евреи, които по-късно се качиха на кораби за Палестина, след това Израел, тя носеше в себе си едно изключително завещание.